



**Toomas Liiv: „Tundub küll, et mingis mõttes oli „tööeestlaslik“ Eesti Vabariik kogu oma autoritaarsuses väga sarnane talle järgnenud nn Eesti NSV-ga.”**

# Elulähedus, vaimulähedus, võimulähedus

**Toomas Liiv**

TLÜ professor, eesti kirjanduse õppetooli juhataja

**1930. aastate keskel hakkas formeeruma nn tööeestluse doktriin, mis püüdis konstrueerida eestlaste rahvuslikku identiteeti ja rõhutas selle alusena tööd. Sellega püüti massiteadvuses kompenseerida kurba ajalookogemust – militaarselt olid eestlased ju läbi sajandite olnud kaotajad.**

On kurb tõsiasi, et eesti kirjanduse kohta on kirjutatud mitu eesti kirjanduse ajalugu. Hea oleks, kui oleks ainult üks – see tõeline, see õige, see ainukene ajalugu. Aga ei ole. Muidugi, on olemas nn akadeemiline kirjanduslugu (viis köidet seitsmes raamatus), mis nägi trükivalgust paraku Eesti NSV-s. Nende pakside kirjandusloo raamatute maailma-vaateline raamistik on ilmumisaajale ja -kohale vastav, nõukogulik, kuigi faktooloogia plaanis on ära tehtud töö, mida lähemas tulevikus vaevalt ületada suudetakse. Eelöeldu kehtib ka 1930. aastate eesti kirjanduse käsitlemise kohta. Sellestki perioodist on kirjutatud väga erinevalt.

## Eesti kirjanduse kuldne kümnend

Tänaste arusaamade kohaselt oli tegemist eesti kirjanduse „kuldse kümnendiga”, mida tippudena märgistavad mit-

med Tammsaare romaanid ja Underi luulekogud, Ristikivi tulek kirjandusse, legendaarse Arbujate antoloogia ilmumine aastal 1938 jne. Muidugi võib selle kümnendi puhul rõhutada eri aspekte, esile tuua mõndagi negatiivset, ent praegusele tavalugejale kõlavad ilmselt üllatusena näiteks järgmised laused: „Eesti kodanlus, nähes dekadentliku kirjanduse jõuetust ja selle peatset krahhi, hakkas oma kirjandusloolaste, kriitikute ja publitsistide suu ja sule läbi kõnelema realismi, elulähedase kirjanduse vajadusest. Tegelikult seisis sellise nõude taga kodanluse vajadus niisuguse kirjanduse järele, mis oleks võltsinud elunähtusi, oleks kujutanud neid sellises valguses, nagu see oli kasulik **kodanlusele**. /---/ Eriti aktiivseks muutus kodanluse nõudmine eluläheduse järele 30. aastatest peale, millal avalikult kuulutati, et tõeline demokraatia on – fašism. Selle nõude täitmiseks hakkas üksteise

järele ilmuma kirjandusteoseid kõigis žanrides (nn ajaloolis-isamaalisi romaanid jms). /---/ Kõik see kirjanduslik rämps kuulutati realismiks, elulähedaseks ja elutõde tõetruult kajastavaks kirjanduseks ning perioodi 1920–1940 hakati kodanlike kirjandusloolaste poolt nimetama uusrealismi ajastuks. Kõneldi „enneolematu realistliku romaani võidukäigust eesti kirjanduses”, eesti kirjanduse „kõrgeimast kunstilis-psühholoogilisest tasemest”. /---/ Kodanlust teeniv kirjandus ei kujutanud endast mingit „kõrgemat saavutust” eesti kirjanduse arenemisel, vaid on kõige mustemateks lehekülgedeks eesti kirjanduse ajaloo üldse.” (Eesti kirjanduse ajalugu IV. Tallinn 1953, lk 28.)

Tänapäeva Eesti tavalugeja, kes on ehk kinos näinud filmi „Nimed marmortahvil”, võib küsida – mis jama see on? Tegemist on tüüpiliselt stalinistliku, praeguseks peaaegu täielikult unusta-

tud lähenemisega 1930. aastate kirjandusele. Ent niisugune see (eesti) kirjandusteadus koos oma ajaloo juba on – on ilusat, on tavalist, on õudsetki. Ent mis kõige tähtsam – alati on suuremad või väiksemad probleemid. Nii on ka „kuldsete kolmekümnendatega”.

### 1930. aastate realismi erijooni

Näiteks. Mida ikkagi peaks just praegu rõhutama 1930. aastate eesti realismi erijoon(t)ena? Sageli on räägitud eespool juba (stalinistlikult) iseloomustatud uusrealismist. Termin ise on loomulikult üsna süütu, tegemist oli eelkõige nooreestilikule uusromantismile teatava realistliku analoogi tekitamisega. Ent nii või teisiti – uusrealismi mõiste ei ole ikkagi päriselt „läbi lõõnud”, seda eriti võrreldes uusromantismiga. Iseloomustavamat kõnesoleva kümnendi kohta tooks ehk esile hoopis teatava kolme „läheduse” mudeli, trinaarsuse – elulähedus, vaimulähedus, võimulähedus – rõhutamise. Jätame siinkohal lähemalt iseloomustamata eluläheduse/vaimuläheduse vastandumisdünaamika, illustreerigem seda vaid vaimuläheduse ühe apoloogeedi, arbuja Betti Alveri tuntud tekstiga 1939. aastast: „Vaim, kandes kord triumfipärgi / ja rikast rüüd, / praevardas väntas nuumat härgi – / kuid nüüd? Kuid nüüd? // Jõuk püsib nürduses hardas / ja pärg on pärg. / Kuid, sõber, tea: nüüd vaim on vardas / ja väntab härg.” Toodud arbujalikud read olid kõigepealt iseloomustamas 1930. aastate tendentse, kuid – olgem ausad – veelgi täpsemalt märgistavad nad järgneva kümnendi eesti kirjanduse olukorda. Ent jäägem ikka „kuldsetesse kolmekümnendatesse”, mille realismi erijoonena võiks näha just võimuläheduse fenomeni taastekkimist, autoritaarse esteetika tekitamist. Oli ju eesti kirjanduse võimuläheduse esimene õitseng ärkamisaegne keisririudus, mil Ado Reinvald teatavasti luuletas: „Oh sa kallid Keiser, / Kõige ilma ees / Sinu jalge ette Roomab Eesti mees. // Sinu eest ta annab / lhu, hinge, werd – / Sina kuiwatasid / Rahwa nutumerd!” Ent pärast Reinvaldi tulid ju teised, mitteautoritaarse esteetika esindajad, tuli Noor-Eesti, tuli Siuru, tulid demokraatlikud 1920. aastad. Kust sigines sellesse ritta võimuläheduse esteetika?

### Lähtekoht: elulähedusliikumine

1930. aastate eesti kirjanduses valitses realism, millele oli aluseks paarikümne aasta tagune Vilde-epohh, millele omakorda oli järgnenud 1930-ndatelgi kestev Tammsaare-aeg. Ent üheks – ja värskendavalt mõjunud – lähtekohaks 1930-ndatel oli ka eelnenud kümnendi lõpul esile kerkinud elulähedusliikumine, nn orbiitlus oma lühiajaliselt aastail 1929–1930 välja antud ajalehega Kirjanduslik Orbiit. Just orbiitlased n-õ avasid 1930. aastate realismi märgatava teisenemise koguteosega „Põhjakaar” (1931, autoriteks August Jakobson, Albert Kivikas, Mait Metsanurk, Daniel Palgi, Hugo Raudsepp, Johannes Schütz, Oskar Urgart). Selles on avaldatud mitu programmilist teksti, mis järgnevate aastate arenguid suuremal või väiksemal määral vormisid, ja seda just autoritaarsuse suunas.

Pole saladus, et eesti kirjandusteaduse ajaloos on Daniel Palgi hästi sümpaatne, n-õ positiivne tegelane. Ent „Põhjakaares” on ta teistsugune. „Põhjakaares” on ta hirmuäratavalt autoritaarne: „Elu (nii ühiskondlikku kui isiklikku) tuleb ehitada ja seepärast peab kirjanduslik teos selle ehitamise mõttes olema positiivne. Ta võib olla valjusti arvustav, kibedalt analüüsiv ja paljastav, võib olla omi võimalusi propageeriv, kuid vaimult ja olemuselt peaks ta olema ikkagi elujaatav. Elusegaval kirjanduslikul teosel ei tohi olla olemisõigust; ainult peab olema ettevaatlik elusegavaks tunnistamisega” (Põhjakaar. Koguteos. Tartu, 1931, lk 132). Nendes kolmes siinkohal vaid näitena toodud lauses on ära toodud ju ühe võimaliku autoritaarse esteetika olemus. Paneme tähele Palgi esimest, natukene kummalist postulaati – elu tuleb ehitada! Ent ehitamine on töö, ja kirjandus peab siis sellest tulenevalt olema töötegitaja, ehitaja, tööriist. Niisiis – elu kui ehitamine ja kirjandus kui ehitaja, ent positiivne ehitaja. Siinkohal võib korraks juhtida tähelepanu ka Johannes Semperi 1939. aastal ilmunud romaani sümboolse värvinguga pealkirjale „Kivi kivi pääle”. Ent jäägu Semper siinkohal siiski mängust välja. Tuleme tagasi Palgi juurde, kes kasutab kahte olulist mõistet: elujaatav ja elusegav (mitte elueitav!). Natukene

naljakalt see ju mõjub – elu, st ehitamist, töötegitamist ei tohi segada. Ent see selleks. Sest kohe järgneb Palgi otsesõnaline direktiiv – teatavat tüüpi tekstidelt tuleb võtta olemisõigus. See on oluline. See on elulähedusluse *point*. See on koht, kus eluläheduslus hakkab pretendeerima võimule. Teisisõnu – praevardas peibutab. Hakkab vormuma 1930. aastate reaalne ja realistlik trinaarsus. Elule ja vaimule lisandub kõigepealt igatsev võim.

Programmiline panoraamluuletusega „Läbi töötavate tänavate” esineb „Põhjakaares” Schütz (Sütiste), kes samal ajal kirjutas karme, äärmiselt sotsiaalkriitilisi luuletusi („Rüblük”, „Vaevamägede mailt”, „Riigilipu all” jt). Ent „läbi töötavate tänavate” läheb „Põhjakaares” hoopis teistsugune Schütz. Selles luuletuses pole mingisuguseid „vaevamägesid”. Üheteistkümnnes stroofis kujutatakse lihtsaid, ent rõõmsaid, elurõõmust pakatavaid töönimesi, neid, kes palgilkult elu ehitavad (näiteks rätsep, autojuht, maaler, asfalteerija, pangaametnik, kardsepp, turukaubitsejad, peipsimehed lotjadel, saekaatri tööline, vedurijuht). Juba luuletuse algust ilmestab „pehme lõunakaare tuul”: „Vahekojast läbi põikleb / lõunakaare pehme tuul. / Seegi nüüd, kes töötab võitleb / oma vaesusega ala – / tänavale, / ärgand häälin käravale / kergendetult surub jala, / laul ja vile tihti suun. / Ürgne elurõõm taas hingeen / tõstab lihaste- ja meeltepinget” (lk 69). Vaesusega võitlejatel on selles luuletuses (tänu ürgsele elurõõmule!) laul ja vile suus! Proletaarse Sütiste/Schützi „töötavad tänavad” hakkavad muutuma võimu suhtes lojaalseks.

### Tööeestluse doktriin

1930. aastate keskel hakkas formeeruma nn tööeestluse doktriin, mis püüdis konstrueerida eestlaste rahvuslikku identiteeti ja rõhutas selle alusena tööd, eestlaste head töötegitamist. Sellega püüti massiteadvuses kompenseerida kurba ajalookogemust – militaarselt olid eestlased ju läbi sajandite olnud kaotajad. Ei ühtki hiilgavat sõjalist võitu enne Vabadussõda! Ainult eestlaste negatiivne militaristika! Sest Ümera lahingust ja Sigtuna võimalikust rüüstamisest ei piisanud (kuigi kirjanikud need „saavutused” 1930. aastate keskel ka raamatutesse raiusid).

Identiteedialasest kitsikusest aitas välja tööfenomen, tööeestlus. Töö kui üks positiivsematest, edasiiviivamatest sotsiaalsetest praktikatest on ikka ja alati leidnud paraku ka demagoogilist kasutamist. 1930. aastaid iseloomustab ju peale kõige muu ka kurjakuulutatav loosung „Arbeit macht frei” (töö teeb vabaks), ja see polnud sugugi ainult kontsentratsioonilaagrite tarbeks. See oli kõnesoleva kümnendi tööeetika üks lähtepunkt.

Teatavasti oli nn tööeestluse üks kooritsemataid ideoloogide ja praktikuid Erni Hiir, kelle programmilistest postulaatidest puudutas esteetika valdkonda kõige otsesemalt järgnev: „Nii võiks leida terviklikumagi teose juures kasutamist realismile omane publitsistlik, agiteeriv, tõttakuulutatav vaimulaad, romantismi loominguiline ind ja paatos ning klassitsismi vormiline selgus ja momentaalsus” (E. Hiir. Tööeestluse tähiseid. Looming 1935, nr 3, lk 312).

„Homne”, tööeestlaslik kirjandus peaks endasse sulatama nii realistliku töökuulutamise ja romantilise innu kui ka klassitsistliku vormisulguse. Sellest võrsuks Hiire arvates „sünteesiv” vaimus, mille „tungjõuks” on ühiskondlik idealism, tööeetika ja terviklus.

Seega – realism peaks muutuma vaid üheks komponendiks tööeestluse ajastu sünteetilis-idealistslikus kirjandusvoolus. See on oluline. Sellest sai eesmärk. Mida küll enamik eesti kirjanikest ei arvestanud. Hiir ise arvestas. Aastal 1934 avaldas ta luuletuse „Heinamaa staadionil”, milles ta (ilmselt lähtudes oma ideaalist) kirjeldab talguit, heinategu, ent mitte lihtsalt kollektiivset töötegemist, vaid töövõistlust (!) ühel „heinamaa staadionil”. Varasel hommikutunnil kogunevadki võistlejad mainitud „staadionile”, kus „kerkib rohu seest kuhilavardaid kui rekordi-viitu, / mille ümber pea võistlused puhkevad valla”. Võistlus läheb lahti ja pakub seejuures ka esteetilist elamust: „llu / on liigeten, / töötavain käten ja jalun, / saade veereten, kuhilaid siduden.” Võistlust saavad helidki vaimustavad luuletajat: „Oo, seda rehade, hangude kila ja lokku, / millest nüüd rõkatab heinamaa staadion!” Luuletuse lõpp on aga tõepoolest romantiliselt paatoslik: „Läbi uhkava udu, üle hämardund raja / veel säratab kõrgema kuhila varras, / kui meenutaks

äsjast töövõistluse aadet, / mis päikese viimaseist helkidest saadet. / Ning eemalt, ja kodumailt laul tõuseb harras, / jääden heljuma õhku südaõoelsesse / kui päevase palangu mahenend kaja!” Just see luuletus tundub kõige koloriitsemalt kokku võtvat kunagi kavandatud tööeestlaslikku ideaalkirjandust, mille aluseks oleks olnud eestlaste kollektiivse töö esteetiline glorifitseerimine. Väljend „töövõistluse aade” tundub seejuures olevat mingi eriliselt võtmelise tähendusega – kas ei meenuta see Eesti NSV-ski nii levinud kunagist „sotsialistlikku võistlust” kogu tema nõukoguliku „aatelisusega”? Ja kas ei või Hiire heinamaa staadionit mingis mõttes võrrelda ka Debora Vaarandi Lööne sooga 1946. aastast, kus pärast kollektiivset töötegemist küll hardalt ei lauldud, see-eest aga keerutas seal üks nimetu „kuldtärniga nooruke sõjamees” (okupant!) ühte nimetatud linalakkneidu, kel „silmit nii kelmikaid sädemeid lööb”. Tundub küll, et „tööeestlaslik” Eesti Vabariik kogu oma autoritaarsuses oli mingis mõttes väga sarnane talle järgnenud nn Eesti NSV-ga.

### Tööd rügav kurat Jürka

Ent jätkem Hiir oma heinamaastaadionile ja vaadakem mõnda teist eestlaste töö käsitlejat, näiteks Tammsaaret. Oli ju just tema 1930. aastateks tõusnud tööd rügava eestlase kõige jõulisemaks kujutajaks – kes siis ei teaks väidet, et tee tööd, küll siis tuleb ka armastus jne. Tunnistagem, et hiirelik „tööstaadioni” konstruktsioon vastas suures osas kümnendi vaimule, ja sellest ei jäänud puutumata ka Tammsaare. Tööd, töötegemist just (väike)rahvuslikku identiteeti konstrueeriva/konstitueeriva tegurina toonitas ta näiteks aastal 1934 niimoodi: „Ühesõnaga – väikerahvas, võisteldes oma suuremate kaaslastega, peab rohkem tööd tegema, peab visam ja kokkuhoidlikum olema kui tema suuremad kaaslased, vastasel korral jõuab ta võistlusväljal vaevalt sinnamaale, et ta iseenesest võib lugupidamisega mõelda” (A. H. Tammsaare. Kogutud teosed, 17. köide. Tallinn 1990, lk 111). Nii et Tammsaaregi – võistlus, võistlemine, terved rahvad võistlevad mingil müstilisel „võistlusväljal”! Ent Tammsaare on kõigepealt ikkagi töö-Tammsaare, ja sellisena ütleb otse välja, et võistlemi-

seks on vaja tööd teha. See on õige. Ainult et mõni aasta hiljem näeb klassik töötegemist juba teistsuguses valguses. Romaanis „Põrgupõhja uus Vanapagan” (1939) pole mingisugust võistlemist, seal on ekspluateerimine. Seal on tööd rügav kurat Jürka, kelle puhul peaksime vist küll küsima, kas pole tegemist mingi „tööeestlasega”. Sest tööd ju Jürka teeb, teeb kõvasti, aga tema töö tasustamisega on probleeme. Jürka lahendab need probleemid muidugi omal, kuradi kombel, aga ikkagi... Võib-olla peaks Jürkat tõepoolest käsutama ka kui „tööeestluse” paroodiat? Ent Tammsaare sureb 1. märtsil 1940...

### Maakera pöördub itta

Suvel 1940 kirjutab eluläheduslane Süstiste värssmontaažis „Maakera pöördub itta” töötegejaist juba sootuks teistmoodi, sest võimgi on juba teistmoodi: „Nüüd astugem julgesti, vennastund väed, / me nõuame õiglaste õigust. / Siin on meie tahe, siin on meie käed – / need täna ei tagane võidust. // Need hooned ja tehased oleme loond, / meid viletsus jälgis kui vari. / Me oleme põldudeks kasvatanud sood, / kuid saagi viis kaarnate kari. // Me hädasid irvitas rikaste lääs, / me õigusi unedeks pidas. / Meid võitlema virgutas punetav ääs / ja päike, mis säratab idas. // Nüüd kadugu kahtlus – siin on meie käed, / need kadu on kuulutatud ööle. / Uus tulevik, kodumaa nurmed ja mäed / ning meri meid kutsuvad tööle.” See on juba varjamatult sotsialistlik kirjandus, mida võib julgesti nimetada ka sotsialistlikuks realismiks. Aga ta on seejuures ikka võimulähedane.

Võime siis kokkuvõtvalt väita, et eelkõige oli 1930. aastate eesti realismi eripära orbiitliku, elulähedusliku realismi inkorporeerimine võimulähedusse, autoritaarsusse, ükskõik millisesse – kas nn kodanlikku või hoopis nn proletaarsesse. Elu, vaimu ja võimu trinaarsus oli hierarhiline – valitses võim. Muuseas, eelnenust järeldub ka, et 1930. aastate eesti kirjanduse üleminek 1940. aastate stalinistlikule sotsialistlikule realismile oli üpris sujuv, mingis mõttes isegi ehk ootuspärane.